

Umbrai Laura

MIÉRT LETT LÓMÉSZÁROS A FŐVÁROS?

Budapest húsellátás problémái a 20. század elején*

A tanulmány arra a kérdésre keresi a választ, hogy milyen információk és tapasztalatok birtokában döntött 1905-ben a főváros vezetése amellet, hogy beáll a helyi élelmiszeriparosok sorába s a budapesti lakosság körében nem kis idegenkedést kiváltó lóhúsárusításra adja a fejét. A közéletmezés terén a közvágóhidak és a vásárcsarnok-rendszer felállításával addig csak adminisztratív feladatokat ellátó székesfőváros¹ ezzel a gazdaság aktív szereplőjévé vált, messze megelőzve Bécset vagy akár a nyugat-európai társait.² Ezirányú törekvését a későbbiekben sem adta fel s a következő években sorra alapította a közéletmezési üzemeket.³

A dualizmus időszaka, a gazdasági depresszió éveit is ide sorolva, nagy fejlődést hozott Magyarországnak és azon belül a fővárosnak is. A belső vámhatárok 1850–1851-es eltörlését követően az Osztrák Monarchia már közös piacot alkotott, az 1867-es kiegyezéssel pedig létrejött a mindkét, gazdaságilag szuverén ország rész érdekét figyelembe vevő kereskedelmi és vámszövetség. Ez viszonylagos védettséget nyújtott a világpiac kilengéseivel szemben, s biztosította a belső fejlődést az Osztrák–Magyar Monarchia tagállamaiban. A szövetséget, majd szerződést mindkét fél természeti és egyéb adottságait figyelembe véve rendszeresen felülvizsgálták a közös vám- és kereskedelmi értekezleteken, melyeknek a rendszer finomabb hangolása volt a célja.

A korszak Magyarországot a liberális gazdaságpolitika jellemezte, ugyanakkor az 1870–1880-as évektől⁴ kezdve itt is megjelent az állam gazdaságirányító,

* A tanulmány az NKFIH 137612. FK-21. számú projekt keretében a Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézetében végzett kutatásaim eredményeként készült.

¹ A tanulmányban a székesfőváros, főváros, Budapest elnevezés a hatóságot, tehát az önkormányzatot jelenti.

² A témáról bővebben lásd *Peter Csendes: Vásárcsarnokok Budapesten*. In: Bécs – Budapest. Műszaki haladás és városfejlődés a 19. században. Szerk. Peter Csendes – Sipos András. Bp.–Bécs 2005. 175–178.; *Varga Judit: Budapest élelmiszerellátása – vásárcsarnokok a századfordulón*. In: Tanulmányok Budapest Múltjából XXVIII. Szerk. Szvoboda Dománszky Gabriella. Bp. 1999. 87–101.; *Umbrai Laura: Mit evett Budapest? A főváros élelmiszerpolitikájának kialakulása és működése az első világháború éveiben*. In: 1916 – A fordulat éve? Tanulmányok a Nagy Háborúról. Szerk. Kaba Eszter – Egry Gábor. Bp. 2017. 267–301., itt: 274–280.

³ A Községi Lóhús Üzemet 1909-ben a Községi Kenyérgyár, 1911-ben pedig a Községi Élelmiszerüzem megalakítása követte. Ez utóbbi szintén elsősorban a húspari termékek előállításával és forgalmazásával lépett a gazdasági szereplők sorába.

⁴ Az 1873-as gazdasági válság, majd az azt követő tartós gazdasági depresszió hatására Európa legtöbb országában anti-liberális gazdaságpolitika került előtérbe, és egyre elfogadottabbá vált az állam beavatkozása a gazdasági folyamatokba. Magyarországon ez a liberalizmustól való elfordulás lassabban ment végbe, és soha nem jutott olyan messzire, mint például Ausztriában az 1879-ben kormányra kerülő Taaffe miniszterelnöksége alatt. A hatalom Magyarországon továbbra is a liberális gazdaságpolitika

beavatkozó szerepvállalása. Az ennek nyomán hozott gazdaságpolitikai döntések kedveztek a budapesti iparfejlődésnek is, de mindenekelőtt Magyarország mezőgazdaságát támogatták, hiszen a terület elsődleges feladata az volt, hogy a Monarchia egészét ellássa mezőgazdasági termékekkel.

A dualizmus időszakában ugyan Budapest jelentősen fejlődött, de a gazdasági szereplők által felívelő időszakként emlegetett évtizedeket a társadalom széles rétegei már negatív következményeikkel együtt élték meg. Ezek közül az egyik legfontosabb az volt, hogy az élet jóval drágább lett a városi lakosok számára. A kormányzati akarat, amely nagy súlyt helyezett Budapest fejlesztésére, megfélekedett a városi lakosság érdekeinek képviseletéről.⁵ Nem véletlenül. Az állami gazdaságpolitika és a hozzá fűződő agrár- és az azzal sok tekintetben összekapcsolódó merkantil csoportok ugyanis megalálták számításukat azzal, hogy tevékenységükben a teljes birodalmi piac ellátására koncentráltak. Ráadásul az 1900-as évektől egy, a budapesti fogyasztókat súlyosan érintő változás is történt, amikor a vámhatárokon bevezették a korábbinál lényegesen magasabb, elsősorban a balkáni mezőgazdasági termékek behozatalát megnehezítő autonóm vámtarifát. Ez jelentősen, a világpiacon trendeket is jóval meghaladva megnövelte a búza árát a Monarchián belül.⁶ A helyzetet bonyolította, hogy Budapesten a népességszám-növekedés ellenére sem volt megfelelő vásárlóerejű a felvevőpiac. A magyar fővárosban ezért ugyan az árak valamivel alacsonyabbak voltak, mint Bécsben, de ebből az is következett, hogy a mezőgazdasági áru és az erre alapuló élelmiszeripari termék ahelyett, hogy Budapesten növelte volna a kínálatot és ezáltal csökkentette volna az árakat, elsősorban a nagyobb és biztosabb felvevőpiaccal rendelkező Bécsbe vándorolt. Üzletileg érthető tehát, hogy a tőkeerős nagyvállalkozások is

mellett elkötelezettek kezében maradt, és a gazdasági viták inkább az uralkodó osztály és a Szabadelvű Párt agrárius és merkantil csoportja között zajlottak. *Katus László: A modern Magyarország születése. Magyarország története 1711–1914.* Pécs 2009. 405.

⁵ A tény, hogy az országos politikában a városi fogyasztók érdekeinek képviselete elsikkadt, azzal a következménnyel is járt, hogy a történészek figyelmét is jobbra elkerülte a kérdés, illetve hogy a kormányzatok teljesítményét ebből a szempontból ítélik meg. Sokáig még az elmúlt évtizedekben megindult és egyre szélesebb perspektívából vizsgálódó fogyasztástörténeti kutatások sem foglalkoztak mélyebben a témával. Budapest fogyasztás-történeti vizsgálatával kapcsolatban lásd például Bódy Zsombornak e tanulmányban is idézett munkáit.

⁶ A búzaár tekintetében az 1902–1906-os évi átlaghoz képest az 1907–1911 közötti évi átlag Budapesten 42%-os, Bécsben 39%-os növekedést hozott, míg ugyanez Londonban csupán 14% volt. Ez elsősorban a városi fogyasztók életét nehezítette meg, hiszen a búza árának növekedése mindig maga után vont a többi élelmiszercikk áremelkedését is. *Katus László: A modern Magyarország* i. m. 412.; *Bódy Zsombor: A vásárlás és a történészek, a fogyasztás története a politikátörténet, a gazdaságtörténet és a társadalom/kultúrtörténet metszéspontján a német nyelvű történetírásban.* Múltunk 53. (2008) 3. sz. 17–39., itt: 32.

idegenkedtek a célzottan a főváros ellátására szakosodó, vagyis nem exportra dolgozó nagykereskedelmi tevékenységtől.⁷

A főváros lakossága és elsősorban az anyagi helyzetén változtatni csak nehezen tudó bérből és fizetésből élők csoportja a korszakban hathatós képviselő nélkül maradt s teljesen kiszolgáltatottá vált, mivel nem tudta a gazdasági viszonyok változása során növekvő terheit másokra továbbhárítani. Ezen a helyzeten nem sokat tudott változtatni az ausztriainál is továbbtartó gazdasági depressziót követő, 1906-tól kezdődő újabb konjunktúra sem. Az 1909 és 1912 között tetőpontjára jutó gazdasági erősödésből, amely a mezőgazdasági és ipari kisárutermelőket is pozitívan érintette, a bérből és fizetésből élő városi lakosság vajmi keveset érzékelt a mindennapi élelmezés terén. A bérek ugyanis csak késve követték a létfenntartási költségek emelkedését, s akkor sem a megfelelő arányban. Ennek a széles rétegnek a reáljövedelme a világháborút megelőző másfél évtizedben⁸ előbb lassabb, majd egyre gyorsabb ütemben csökkent.⁹ Az állami szintű beavatkozást kívánó probléma épp a kormányzati hajlandóság hiánya miatt végül lokális cselekvésre ösztönözte Budapestet. Az élelmezés gazdasági folyamatába beavatkozó aktív szerepvállalásával a főváros úttörő és korántsem kockázatmentes feladatot vállalt magára.

„Budapest a kontinens legdrágább városa”¹⁰

Az aktuális életszínvonal érzése több összetevő együttes eredménye, melyek közül azonban csak néhány tételt lehet jól mérni.¹¹ A mérhető összetevők (élelmezési költségek,

⁷ De ennek nemcsak az volt az oka, hogy a nagytőke jobban megtalálta számításait a birodalom másik felének ellátásában, illetve hogy eddigre már megkezdődött az osztrák tőke kivonása is Magyarországról, hanem az is, hogy sem a Budapestre irányuló nagykereskedelemnek, sem pedig a Budapesten keresztül zajló exportkereskedelem elvárásainak nem feleltek meg kellőképpen a budapesti közéleti háttérintézmények, a vágóhidak, a vásárcsarnokrendszer vagy akár a vásárpénztár. 116395/1911. Bizottmányi és tanácsi előterjesztés a drágaság enyhítés iránt teendő intézkedések ügyében. Fővárosi Közlöny, 1911. november 17. 3325.; *Kövér György*: Növekedés és hanyatlás az Osztrák–Magyar Monarchia történelmi emlékezetében. *Korall* 54. szám (2013) 5–27., itt: 23–24.

⁸ A megélhetési költségek és elsősorban az élelmiszerek drágulása már az 1890-es évek közepétől érzékelhetővé vált, de csak a századfordulótól kapott nagyobb nyilvánosságot. A fix fizetésű tisztviselő réteg egyre gyakrabban sürgette gyűléseken, memorandumokban és az újságok hasábjain a fizetésrendezést, ezáltal folyamatosan napirenden tartva az „elviselhetetlen drágaság” kérdését. *Tonelli Sándor*: A drágaság kérdése Magyarországon 1901–1910-ben. *Közgazdasági Szemle* 36. (1911) 45. kötet 145–173., itt: 146.

⁹ *Katus L.*: A modern Magyarország i. m. 421.

¹⁰ *Havas Rezső* interpellációja. Fővárosi Közlöny, 1910. február 4. 244.

¹¹ A létfenntartási indexre vonatkozó adatok csak 1924. december 31-től állnak a rendelkezésünkre. A budapestiek fogyasztási szokásai iránt a két világháború között nőtt meg a tudományos érdeklődés, amikor a külföldhöz képest igen csak megkésve, 1928-ban háztartási könyveket vezetett több családdal is a Statisztikai Hivatal. A Budapesti Főváros Levéltára őrizetében található anyagot már eddig is sok kutató vizsgálta eredményesen. *Bódy Zsombor*: A fogyasztás igénye. Rétegspecifikus fogyasztási minták és általános fogyasztási várokozások a két világháború közötti Budapesten. In: *Az Atelier-iskola. Tanulmányok Granasztói György tiszteletére*. Szerk. Czoch Gábor – Klement Judit – Sonkoly Gábor.

lakhatás, ruházkodás, kulturális költségek stb.) közül az élelmiszerre fordított összegek a legmeghatározóbbak, hiszen a társadalom legnépesebb rétegei azok – Budapesten például a középrétegekig bezárólag –, amelyek keresetük legnagyobb részét, 1910-ből származó becslés szerint akár 50-70%-át is élelmészre fordították.¹² Az élelmiszerárak nyomasztó emelkedése ezért széles tömegek életét érintette negatívan.¹³

A különböző élelmiszerféleségek közül a hús árának változása az egyik legbeszédesebb tényező.¹⁴ A tárgyalt időszakban a Monarchián belül is speciális helyzetben lévő Budapesten ennek az ára tükrözi legjobban a városlakók élelmiszer-ellátását is befolyásoló gazdasági változásokat.¹⁵ (A hús drágulása pedig jóval érzékenyebben érintette a vidékiekkel összehasonlítva magasabb életszínvonalra törekvő fővárosiakat.)¹⁶ Ez akkor is így van, ha tudjuk, hogy a hús drágulása az 1897–1912-es időszak alatt valamivel elmaradt a 60%-ot is elérő általános

Bp. 2008. 371–386.; *Uő*: Polgárok és munkások 1929-ben. Adalékok a fogyasztás történetéhez. Korall 10. szám (2002) 187–199.; *Uő*: Üzlet és politika metszéspontján. Élelmiszerellátás Budapesten az I. világháború körül. 2000 – Irodalmi és Társadalmi havi lap. (2007) 8. sz. 27–36.; *Pogány Ágnes*: Háztartások jövedelemszerkezete a két világháború között Magyarországon. Történelmi Szemle 42. (2000) 1–2. sz. 115–127. A külföldi eredményekről lásd *Kircz Andorné*: Bécsi munkások életviszonyai a háború előtti háztartási számadások alapján. Közgazdasági Szemle 41. (1917) 58. kötet 538–563., itt: 538–540. A létfenntartási indexről lásd *Szónyi Gyula*: A fővárosi élelmiszerárak az 1897–1936. években. Bp. 1940. 13.

¹² Ez az adat azonban semmiképpen sem tekinthető megkérdőjelezhetetlennek, különösen az 1928–1929-es háztartási statisztikák tükrében, ahol a vizsgálatba bevont munkás és polgár családok esetén az élelmiszerre fordított összegek igazoltan a kiadások 52,5 és 36,7%-át tették ki. *Tonelli Sándor – Wolff Vilmos*: Adalékok az élelmiszerdrágaság kérdéséhez. Közgazdasági Szemle 34. (1910) 44. kötet 583–611., itt: 583.; *Bódy Zs.*: Polgárok i. m. 191.; *Bódy Zs.*: A fogyasztás igénye i. m. 374.

¹³ 1897-ben a fővárosban megnyiták a vásárcsarnokot, és ettől kezdve hetente feljegyezték a vásárcsarnoki áruk legmagasabb és legalacsonyabb árát. Ráadásul e tetemes adatmennyiséget 1940-ben Szónyi Gyula rendszerezte és elkészítette a fővárosi élelmiszerárak alakulásáról szóló, itt is hivatkozott tanulmányát.

¹⁴ A korabeli számítások és szakmunkák a hús alatt a marha, a sertés és a juh húst értették. Ez utóbbi mennyisége azonban elhanyagolható volt, mert a juhfogyasztás a korszakunkra teljesen visszaesett. A következőkben tehát a hús alatt a sertés és a szarvasmarhát értem és az elemzésben külön jelzem, ha csak az egyik fajta húsról van éppen szó.

¹⁵ Az Osztrák–Magyar Monarchia városaiban a 20. század első évtizedében felfutó gabonaárakat a húsárak növekedése nagyságrendekkel megelőzte. Ennek az a magyarázata, hogy a vámháború, majd az autonóm vámtarifák bevezetése következtében elmaradó szerb és román élőállat beszállítások olyan fokú hiányt okoztak a Monarchia nagyvárosainak piacain, és főleg az egyébként is húsdeficittel küzdő budapestin, hogy az az állattenyésztés költségeinek növekedésén jóval túlmutatóan, aránytalan árképződést eredményezett.

¹⁶ A fenti általános megállapítás mellett nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt a tényt sem, hogy a legalább réteg csak minimális húsmennyiséget fogyasztott. „Reggel vöröshagyma és egy darab kenyér, délben ugyanaz, este valami húsféle vagy disznótepertő” és elsősorban a „nagyobb tömegű tápszerket keresi, a növényi tápszerkekből az olcsóbb tápszerké a főszerep”. *Farkas Jenő*: A magyar munkás táplálkozása. Budapesti Szemle (1897) 91. kötet 114–130., itt: 123. Praktikus megemlíteni itt az 1928–1929-es vizsgálat eredményeit is. Eszerint az akkor a század első évtizedéhez képest rosszabb gazdasági körülmények között élő polgárság az összes élelmiszerre fordított kiadásának majdnem ötödét tette ki a húsrá fordított összeg, és kétségtelen, hogy még így is erre költött a legtöbbet. A munkásság esetén ugyanez már csak az élelmiszerre fordított kiadások hatodát adta ki, valamivel lemaradva a kenyérféleségekre, illetőleg a zöldségekre, gyümölcsökre fordított pengők mögött. A vizsgálatba bevont családoknál ugyanezért egyértelműen

élelmiszerdrágulás mögött.¹⁷ A városi lakosság (különösen igaz ez a budapestiekre), az általános áremelkedéshez képest jelentősen kisebb javulást mutató jövedelemviszonyai ellenére, még mindig jóval nagyobb összegeket áldozott húsvásárlásra, mint az egyéb élelmiszer-féleségek beszerzésére. A társadalom széles köreit érintő és érdeklő, már-már pánikot és társadalmi megmozdulást okozó „drágasági kérdés” ezért csoportosult a hús áremelkedése köré. Részben ezzel magyarázható, hogy Budapestet a világ legdrágább városának kiáltották ki az itt élők.¹⁸

Budapest húsárai ugyan valóban nagyon magasak voltak, de a Monarchiában, sőt még Magyarországon is akadtak ennél drágább árfekvésű települések.¹⁹ Bécs árai például a Magyarországról származó bőséges árufelhozatal ellenére is magasabbak voltak, ami az osztrák főváros lakosságának nagyobb fizetőképés keresletével is magyarázható.²⁰ A legtöbb európai nagyvárosban azonban kétség kívül alacsonyabbak voltak a húsárak, tehát a kortársak valóban jól érzékelték: a Monarchiában magasak az árak és jobban is nőnek, mint máshol Európában.²¹ Az élelmiszeráraknál is többet mond azonban az életszínvonal tényleges alakulásáról, ha ismerjük az egy főre eső elfogyasztott mennyiséget az egyes cikkekből.²² (1. táblázat)

kimutatható a minél nagyobb arányban történő húsfogyasztásra való törekedés. *Bódy Zs.*: Polgárok és munkások i. m. 191.; *Bódy Zs.*: A fogyasztás igénye i. m. 379–382.

¹⁷ Szőnyi számításai szerint 1897-hez képest a húsfélék (a sertés, a marha és a borjú) 50%-os drágulást mutattak 1912-ben, a zsír ára 54%-ot emelkedett, a kevésbé kedvelt baromfi 87%-ot, a tojás 43%-ot, míg a kenyérfélék 30%-ot, szemben a népélelmészben legalább ilyen fontos szerepet játszó burgonya 114%-os áremelkedésével. *Szőnyi Gy.*: A fővárosi i. m. 15.

¹⁸ Havas Rezső interpellációja. Fővárosi Közlöny, 1910. február 4. 244.

¹⁹ 1904-ben például Ziegler Nándor, a vásárcsarnok igazgatója szerint 1 kg pecsenyehús ára Budapesten 112, Bécsben 120, Sopronban 200, Miskolcon 160, Kassán 144, Kolozsváron 168, Baján és Kecskeméten 128 fillér volt. A borjú Budapesten 116, Bécsben 72, a sertés ugyanezekben a városokban 134, illetve 140, a zsír: 131, illetve 127, Sopronban 160, a vaj pedig Budapesten 210, Bécsben 220 fillérbe került. A Közgazdasági és Közélelmészeti Bizottmány ülése. Fővárosi Közlöny, 1904. április 26. 549.; A vásárcsarnok igazgatójának jelentése a bécsi és budapesti piaci árak összehasonlításáról. Fővárosi Közlöny, 1905. április 28. melléklet 1–4.

²⁰ Bécs élelmészviszonyairól és az azt befolyásoló tényezőkről bővebben lásd *Die Versorgung Wiens 1829–1913. Neue Forschungsergebnisse auf Grundlage der Wiener Verzehrungssteuer.* Hrsg. Friedrich Hauer. Innsbruck–Wien–Bozen 2014.

²¹ Ennek magyarázatát lásd *Katus L.*: A modern Magyarország i.m. 412. A Thirring Gusztávra hivatkozó tanulmány a 20. század első évtizedére számítva már a budapesti 40,9%-os sertéshúsdragulással szemben Berlinben csak 10,7, Bécsben 38,4, Párizsban pedig 26,3% emelkedést mutatott ki. *Tonelli S. – Wolff V.*: Adalékok i. m. 590.; A húsdragaság kérdésében a Budapest székesfőváros által tartott szakértekezlet. Fővárosi Közlöny, 1910. december 23. 19.

²² Az egy főre eső éves húsfogyasztásban tapasztalható csökkenő tendencia már korábban is megmutakozott, hiszen amíg 1876-ban még 61,3 kg-ról beszélhetünk, addig 1881-ben már csak 52,6, 1886-ban 58,3, 1891-ben pedig 55,7 kg-ról. *Bihari Károly*: Az élelmiszerek drágasága. Bp. 1910. 20. Ezt a tendenciát egyedül az 1896-os 63 kg-os eredmény törte meg. Az akkori kiemelkedő húsfogyasztást speciális tényezők (a marhavásár exporttevékenységének megnövekedése és a kőbányai kiviteli-sertéspiac bedőlése miatt a budapesti piacon megjelenő sertés-túlkínálat) időszakos fennállása magyarázta. Az európai nagyvárosok fejenkénti húsfogyasztásáról 1895-ből rendelkezünk adatokkal. Ekkor Budapesten 55,6 kg volt az egy főre eső éves húsfogyasztás, míg Berlinben 76, Brémában 61, Boroszlóban 43, Chemnitzben 51,

1. táblázat Budapest egy főre eső húsfogyasztása (kg/év)

Év	Egy főre eső húsmennyiség (kg)
1901	52,1
1902	49,6
1903	48,1
1904	45,0
1905	47,5
1906	44,7
1907	44,7
1908	49,4
1909	50,7
1910	49,8
1911	48,3
1912	50,6

Forrás: *Dr. Buziássy Károly*: Budapest húsfogyasztása. (Budapesti Statisztikai Közlemények 69/3) Bp. 1933. 16.

A magas árak problémája nem volt újkeletű jelenség Budapesten sem. A kérdés igen hamar felkeltette a különböző szakirányú szervezetek, intézmények figyelmét.²³ A húsár növekedésének okait vizsgáló első szakértekezletet 1874-ben hívták össze az érdekelt iparszervezetek. (Már ezen a tárgyaláson is tevékenyen részt vett Matuska Alajos, akinek a nevéhez fűződött a következő évtizedben a város közéleti adminisztrációjának megszervezése.) Az 1879-ben már egyértelműen a főváros kezdeményezésére összehívott értekezletet az állami és fővárosi tisztviselők, vasúti és gőzhajózási társaságok, a kereskedelmi és iparkamarák képviselőinek bevonásával rendezték meg. Ettől kezdve egészen 1912-ig egymást követték a városban a hasonló témájú „drágasági értekezletek” (ilyet rendeztek például az 1904., 1908., 1910. és 1912. években). Az Országos Iparegyesület pedig 1910-ben a drágasági kérdés tárgyalása és megoldása céljából kiírta a Kornfeld-pályázatát, melyen sikeresen indult a tanulmányban többször idézett Bihari Károly is.²⁴

Düsseldorfban 54,6, Frankfurt am Mainban 64, Kielben 73,8, Kölnben 55,2, Königsbergben 45,3, Lipcsében 59,7 Magdeburgban 57, Nürnbergben 63,7, Strassburgban 59,6, Stuttgartban 66, Wiesbadenben 102, Párizsban 77 kg. Ha egy jómódú német várost az összehasonlítás céljából kiemelünk, hosszútávon ott is visszaesést mutatnak a fogyasztási adatok. Csakhogy Münchenben jóval magasabbról indultak az eredeti számok: amíg 1881-ben 94,8 kg-ot ért el az átlag húsfogyasztás, 1886-ben már csak 90 kg-ot, 1891-ben 82,7, 1896-ban 82,3, 1901-ben pedig 78,5 kg-ot. *Bihari K.*: Az élelmiszerek i. m. 17–20.

²³ A székesfőváros és a kormányzat mellett az Országos Ipartestület, a Magyar Közgazdasági Társaság, a Statisztikai Hivatal is rendszeresen foglalkozott a kérdéssel. *Kövér Gy.*: Növekedés i. m. 17.

²⁴ A szakirodalom eddig ezeket a drágasági értekezleteket szinte csak a gabonakerés kapcsán tárgyalta, de az anyag legalább ilyen érdekes dokumentumnak tekinthető a fővárosi húshelyzet szempontjából is. *Tonelli S. – Wolff V.*: Adalékok i. m. 592–593.; *Kövér Gy.*: Növekedés i. m. 17.; *Umbrai L.*: Mit vett i. m. 268–269.

A húsdrágaság kül- és belgazdasági tényezői – ahogy azt a Városházán láthatták

A tanácskozások során számos elmélet született arról, hogy miért is köszöntött be ez a soha nem látott drágaság. A 20. század legelején, annak ellenére, hogy az első gazdasági cikluselméletek már megszülettek, azok ismerete korántsem terjedt még el széles körben, így a városatyák, de még az értekezletre meghívott szakemberek sem voltak kellőképpen felvértezve az új ismeretekkel.²⁵ Ezzel magyarázható az, hogy csak viszonylag későn merült fel a Városháza tanácsstermében az igény arra, hogy a helyi és főként országos vetületei mellett a problémát világgazdasági összefüggéseiben is vizsgálják.²⁶ Mégsem jelentett valódi gondot a városatyák tájékoztatatlansága, hiszen az önkormányzat a döntéseivel csak helyi szinten és csak minimális árcsökkenést elérve tudta volna befolyásolni a húsarakat. Éppen ezért a helyhatóság a fő feladatának azt tekintette, hogy a kormányzati gazdaságpolitikában kapjon mind erősebb képviselőt a lakosság élelmezési ügye.²⁷ Ezen a téren a Városháza kifejezetten rossz érdekérvényesítő képességgel rendelkezett, hiszen bármit terjesztett is elő a kérdésben, a kormányzat a döntéseinél mindig az országos érdekeket vette figyelembe. Az pedig általában megegyezett a kivitelben érdekelt agrárius érdekekkel.²⁸

A tárgyalóasztal mellett általános európai problémaként emlegették, hogy az iparosodás felfutásával a korábban mezőgazdasági termeléssel foglalkozó (ha marhát nem is, de baromfit jelentősebb számban tenyésztő, elsősorban kenyérfogyasztó) lakosság a városba költözve elszakadt a mezőgazdaságtól. A korábbi termelő így fogyasztóvá, sőt húsfogyasztóvá vált, növelve ezzel a keresletet, azon keresztül pedig az árakat: „nálunk például, ha bejön a városba a polgár, akkor lemond a földművelésről, és már azzal a tendenciával jön be, hogy hivatalos legyen, vagy legjobb esetben rendőr, az az ember nem evett odakinn húst csak telente, disznóvágás idején, vagy a jobb helyeken juh és baromfi tenyésztéssel

²⁵ Pedig Marshall Alfred *Principles of Economics* című művének második kiadásáról 1893-ban már olvashattak ismertetőt a kortársak Dr. Ráth Zoltán tollából. *Nemzetgazdasági Szemle* 17. (1893) 2. kötet 475. Clément Juglarnak az árhullámról szóló elmélete pedig már nagyobb érdeklődést is kiváltott a szakfolyóiratban. *N. n.*: A nyereség és veszteség az áralakulásnál. *Nemzetgazdasági Szemle* 11. (1887) 740–749. A magyar szakemberek körében azonban William Stanley Jevons munkássága volt a legismertebb, akinek elmélete szélesebb körben is elterjedhetett. Lásd például *Pólya Jakab: Gazdasági válság*. Bp. 1890. 202.

²⁶ *Ziegler Nándor: A drágaságról, az élelmiszerdrágaság okainak fejtegetése, kapcsolatban a közéleti viszonyokkal*. Bp. 1910. 10–11.; *Katona Sándor: Az élelmiszerdrágaságról*. Huszadik Század 11. (1910) 1. sz. 152–154., itt: 152.

²⁷ Havas Rezső interpellációja – Budapest a kontinens legdrágább városa. *Fővárosi Közlöny*, 1910. február 4. 244.

²⁸ *Bódy Zs.*: A vásárlás i. m. 37.

foglalkoztak, a mi parasztunk meg annyira fukar, hogy csak akkor eszik tyúkot, ha vagy ő, vagy a tyúk beteg.”²⁹

A drágaságnak és különösen a fővárosban fellépő áremelkedésnek fő indokát nemzetgazdasági, illetve államgazdasági okokban látták a Városházán. Ezek közül is elsősorban az aránytalan méreteket öltő élőállat-kivitelben, amely negatívan hatott a belső fogyasztásra és különösen a főváros lakosságának ellátására.³⁰ (2. táblázat)

2. táblázat Magyarország élőállat export–import tevékenységének adatai és Budapest egy főre eső húsfogyasztása (1899–1905)

	export (-) import (+)	1899	1900	1901	1902	1903	1904	1905
hízott vágó ökör	(+) Szerbiából	64	56	43	56	72	54	57
	(-) Ausztriába	187	195	185	191	216	238	198
hiány	(-)	123	139	142	135	144	184	141
hízott sertés 120 kg felett	(+) Szerbiából	66	80	104	145	136	148	113
	(-) Ausztriába	311	355	427	429	335	308	286
hiány	(-)	245	275	323	284	199	160	173
1 főre eső húsfogyasztás Budapesten (kg)		53,3	53,1	52,1	49,6	48,1	45	47,5

Forrás: *Bihari Károly*: Az élelmiszerek drágasága. Bp. 1910. 68.; *Dr. Buziásky K.*: Budapest húsfogyasztása i. m. 16.

Magyarország állatexport–import tevékenységét mutató, illetve a budapesti egy főre eső húsfogyasztási adatsorok összefüggésekor azt látjuk, hogy az 1906-ban kezdődő vámháborút megelőző időszakig a szarvasmarha-kereskedelem szempontjából 1904-ben volt a legdeficitesebb helyzet Magyarországon, amikor a legtöbb élőállatot szállítottuk Ausztriába, miközben ennek pótlására csak nagyon kevés szarvasmarha érkezett Szerbiából. Ez a helyzet súlyosan kihatott az egy főre jutó budapesti húsfogyasztásra is. Sertésből a legnagyobb (az export–import különbségéből következő) hiány 1901-ben mutatkozott, amikor a viszonylag nagy kivitel csak közepes méretű szerb behozatal igyekezett pótolni. Ez a veszteség Budapest egy főre eső húsfogyasztási adatainál azonban egyáltalán nem volt érzékelhető. Az 1895-ös sertésvesz után ugyanis teljesen átalakult a főváros sertéshúsellátása: a korábban exportra alapított kőbányai sertéspiact helyét átvette

²⁹ A szerbiai húsbehozatal kérdése a közgyűlésen – Polónyi beszéde. Fővárosi Közlöny, 1910. október 25. 1768.

³⁰ Az 1900-as évek elején számottevő volt a magyar élőállat-export Ausztriába, Németországba, Olaszországba, de Magyarország szállított Luxemburgba, Boszniába, Svájcba, Oroszországba, Romániába, Szerbiába, Bulgáriába, Kelet-Ruméliába, valamint Belgiumba is. 1900-ban összesen 321 000 szarvasmarhát exportáltak, 1909-ben pedig már 431 500-et. Ebből csak Ausztria 270 000, majd 364 000 élőállattal részesedett. A sertéskivitel ez idő alatt 483 000-ról 674 500 darabra nőtt. A húsdraágáság szakértekezlet i. m. 16.; *Katus L.*: A modern Magyarország i. m. 430.

az előbb csak helyi fogyasztásra létesített ferencvárosi ideiglenes-, majd 1902-től állandó fővárosi sertésközvágóhíd és vásár. Ez utóbbi, bár mindig is célként szerepelt annak szabad (azaz export) vásárként való működtetése, az 1920-as évekig csak zárt (konzum) vásárként funkcionált.³¹

A marhakivitel teljes megtiltásának igénye ugyan időnként fel-felmerült a budapesti körökben, de ez valójában nem szolgálta volna sem a város, sem a fogyasztók érdekeit. A város ugyanis a vásári és egyéb díjak elmaradása esetén nem tudta volna gazdaságosan üzemeltetni a közélelmezési és közegészségügyi szempontokból nélkülözhetetlen vágóhídjait. Sőt, a további fejlesztések érdekében is szüksége volt a városon keresztül bonyolódó exportra. A lakosság pedig, éppen a kizárólag export céljából ideérkező (de végül mégsem eladott) áru eredményeként megnövekedett budapesti kínálattól remélhette a húsárdrágulás ütemének mérséklődését. A problémát tehát nem az jelentette, hogy jelentős volt az élőállat-export, hanem az, hogy ennek csak kis százaléka érintette a fővárosi vásárt, mivel a tenyésztők többsége Budapestet mellőzve közvetlenül Bécsbe szállíttatta az állatait. A budapesti marhavásárt ugyanis a város szándékai ellenére sem sikerült az ország egyetlen központi, exportfeladatok ellátó vásárává fejleszteni, még ha a budapesti marhavásár tekintélyes, elsősorban Szerbiából származó exportteljesítményt mutathatott is fel.³²

Többek között a kivitelnek kedvező lépcsőzetes tarifapolitika magyarázza, hogy a Bécsben jobban értékesíthető, jó minőségű, ezért drágább hazai szarvasmarha elkerülte a fővárost. A vasútpolitika az állami gazdaságpolitika egyik legfontosabb eszköze volt a dualizmus korában. Az 1890-ben bevezetett, Baross Gábor nevéhez fűződő, iránytarifákon alapuló vasúti díjszabás rendszere összességében kedvezően hatott ugyan az ország gazdasági helyzetére, a budapesti fogyasztók érdekeire nézve azonban többnyire előnytelen volt.³³ A mezőgazdasági termékek esetében például fajlagosan jóval olcsóbb volt a szállítás Bécsbe, mint a fővárosba, és a „tört forgalommal” összehasonlítva, amikor az áru Budapesten

³¹ A szabad vásárra 1902 és 1908 között összesen 340 db állat érkezett, míg a konzumvásár éves forgalma 1908-ban 328 379 volt. Állategészségügyi értesítő 866. sz. 1908. március 12. Budapest Főváros Levéltára (a továbbiakban: BFL) IV. 1407/b. 667/1912-VIII.lsz. A téma fő forrása a főváros VIII. (Közélelmezési) Ügyosztályának levéltári anyaga: BFL IV. 1407/b. Budapest Székesfőváros Tanácsai Ügyosztályok Központi Irattára.

³² Az állatbetegségek miatt korábban a behozatal szempontjából zárt szerb határ 1893-as megnyitása után előtérbe került a budapesti vásár nemzetközi jellege. *Bauer Albert – Gulyás Károly: A Budapest székesfővárosi Közvágóhíd és Marhavásár ötvenéves története 1872–1922.* Bp. 1927. 9.; *Pártényi József: Budapesti közvágóhidak és állatvásárok 1873–1903.* I–II. Bp. 1903. 21–22.

³³ Budapest számára az ipari termékek szállításakor érvényesült az iránytarifák kedvező hatása. De még a közélelmezés köréből is található pozitív példát. Egészen 1904-ig, az akkor még új vásárcsarnok pozíciójának erősítése érdekében 10% visszatérítést igényelhettek a szállítási költségből azok, akiknek terményei a budapesti Központi Vásárcsarnokba érkeztek. 1904-től azonban már korlátozták a kedvezményben részesülő vásárcsarnoki termékek körét. *Katus L.: A modern Magyarország* i. m. 410.; *Varga J.: Budapest élelmiszerellátása* i. m. 91.

nemcsak áthaladva, hanem meg is állva jutott végül Bécsbe, még kedvezőbb volt.³⁴ A főváros ezért rendszeresen feliratokkal bombázta a kereskedelemügyi minisztert a tarfiakedvezmények egységesítése érdekében – eredménytelenül. Eközben a vasúttársaság további 5%-kal mérsékelte az állatok Bécs felé szállításának díját.³⁵

A fővárosiak ellátását a hazai termelés is befolyásolta. Az állattenyésztés és azon belül a sertés- és szarvasmarha ágazat a dualizmus korában ugyan virágkorát élte,³⁶ de a századforduló évtizede korántsem volt zökkenőmentes periódus. Vissza-visszatérő állatbetegségek időszaka volt ez,³⁷ az aszályos évek pedig magasba repítették a takarmány árát.³⁸ A korabeli szakértők többsége – szemben a mai történészekkel – egyértelműen a hazai mezőgazdaság és azon belül az állattenyésztés kétségbeejtő romlásáról beszélt ekkoriban.³⁹

³⁴ Polónyi G. beszéde i. m. 14. A főváros közlélmzési szakértekeztetének jegyzőkönyve, – Szilassy Zoltán a Magyar Gazdák Vásárcsarnok Ellátó szövetezet mint hatósági közvetítő képviselőjének és Elek Pál a Magyar Kereskedelmi Rt vezérigazgatójának hozzászólása. Fővárosi Közlöny, 1904. október 14. I. melléklet 9., 10.; Előterjesztés a húsdrágaság ügyében i. m. 7.; *Tonelli S. – Wolff V.*: Adalékok i. m. 594–598.

³⁵ A minisztérium azt válaszolta Budapestnek, hogy a hús árában kilogrammonként 4 fillérben megjelenő szállítási költség igazán nem oszt és nem szoroz. A húsdrágaság és az osztrák kérdés – a kereskedelemügyi miniszter levele a fővároshoz 1910. november 7. BFL IV. 1407/b. 106226/1910-VIII. sz., 656/1910-VIII. sz.

³⁶ Ebben az időszakban ment végbe több-kevesebb sikerrel a fajtaváltás mindkét ágban, illetőleg az istállózó állattenyésztésre való áttérés is. Mindkettő jelentős előrelépést hozott a közlélmzés terén. Erről bővebben lásd *Katus L.*: A modern Magyarország i. m. 436.

³⁷ A korszak legsúlyosabb állománycsökkenését okozó állatbetegsége az 1895-ös sertésvész volt. A sertések mellett főleg a marhák körében okozott nagy veszteséget a fertőző száj- és körömfájás, valamint terjedt a hüvelyhurut is. Az igazán rettegett betegség azonban a nálunk csak ritkán előforduló, de a román, szerb, török és bolgár területeken annál gyakoribb keleti marhavész volt, melynek az országtól való távoltartásával indokolták majd a szerb vámháború idején a budapesti húspiacot is megtorpedező élőállat behozatali stopot. Jegyzőkönyv a harmincas bizottság üléséről. Fővárosi Közlöny, 1901. március 9. melléklet 24.; A húsdrágaság ügyében Budapest székesfőváros által tartott szakértekeztet. Fővárosi Közlöny, 1910. december 23. 16.; Előterjesztés a húsdrágaság ügyében i. m. 4.

³⁸ Ezek közül az 1904-es évi aszály volt a legnagyobb hatású. *Kövév Gy.*: Növekedés i. m. 17.

³⁹ A tárgyalásokon felszólalók gyakran emlegették a depekorációt, vagyis a marhaállomány és különösen a fiatal állatok számának rohamos csökkenését. E jelenséget azzal magyarázták, hogy a gyenge gazdasági háttérrel rendelkező tenyésztők már nem találják meg a magas takarmányárak mellett a számáraikat, és inkább fiatalon, fogyasztásra még nem érett állapotban, tinó korban levágásra értékesítik az állataikat. Az állítólagos állománycsökkenés másik magyarázata szerint a nagyobb birtokokon feltörték a legelőket a sokkal kifizetődőbb gabonatermesztés érdekében. A magát még a világháború éveiben is tartó elmélettel szemben elsőként Pirkner János, az országos állattenyésztési főfelügyelő emelte fel a szavát, még a depekorációs vita 1903-as kirobbanásakor. A történészek a szarvasmarhaállomány pusztulását megcáfolták, s ennek az akkori drágasági vitákban visszatérő, fontos érvként szereplő pontnak még az emléke is kiveszett a szakirodalomból. *Pirkner János*: Állattenyésztésünk és a „Kelet”. Magyar Figyelő 3. (1913) 2. kötet 340.; Országos Állattenyésztési értekeztet. Köztelek, 1914. április 22. melléklet 7–8.; A gyáriparosok a drágaságról. Budapesti Hírlap, 1910. december 3. 16.; Állattenyésztési értekeztet az OMGE-ben. Magyarország, 1914. április 4. 18.; *Tonelli S.*: A drágaság i. m. 148.; *Tonelli S. – Wolff V.*: Adalékok i. m. 591. 601–602.; *Dániel Arnold*: Magyarország gazdasági forradalma felé. Huszadik Század 10. (1909) 1. sz. 10–31., itt: 30–31.

A drágasági értekezleteken fő tanulságként mindig azt vonták le, hogy a fővárosi húspiacot leginkább az élőállat-import lehetőségének megléte, illetve eltiltása befolyásolja. Budapestre ugyan – ha éppen nem álltak fenn állategészségügyi problémák – korlátlanul szállíthattak állatot az ország egész területéről, azonban az Osztrák–Magyar Monarchia egyéb országaiból, például Bosznia–Hercegovinából vagy Horvát–Szlavónországból már nem.⁴⁰ Maradt tehát az egyre növekvő húshiány és a húzáremelkedés ellensúlyozására a külföldi behozatal, ezek közül is elsősorban szerb, másodsorban pedig román területekről. A jobb húsmínőségű magyar szarvasmarha felhajtására egyre kisebb volt a hajlandóság. A Budapestre érkező állatok több mint fele a helyszínen került a boltokba, s ennek az árunak a harmada olcsóbb, gyengébb minőségű, szerb eredetű termék volt. (3. táblázat)

3. táblázat Kimutatás a szarvasmarhák budapesti felhajtásáról a helybeli fogyasztás és továbbszállítás tekintetében, 1897–1899

	magyar felhajtás db (%)	szerb felhajtás db (%)	összes magyar és szerb felhajtás db (%)	Bp. teljes marhahús fogyasztása (q)
1899 vágó- és gazdasági marha	105 821	67 161	172 982	
ebből budapesti fogyasztás	71 508 (67%)	27 023 (40%)	98 531 (57%)	
vidéki eladás	23 976 (23%)	14 101 (21%)	38 077 (22%)	
külföldre eladás	10 337 (10%)	26 037 (39%)	36 374 (21%)	
1897 csak vágó- marha	105 299	34 948	140 247	92 977
1898 csak vágó- marha	94 040	62 302	156 342	93 481
1899 csak vágó- marha	94 903	70 779	165 682	99 660
növekedés 1897– 1899 között	-10%	102%	18%	7%

Forrás: Kimutatások. Fővárosi Közlöny, 1900. június 15. 858., 859.

A korabeli nézet szerint Budapest heti húsigényét hozzávetőlegesen 2000, az évit pedig 105 000 szarvasmarhával lehetett a századfordulón kielégíteni. Eszerint tehát jelentős mennyiségű marhahús hiányzott a folyamatosan növekvő számú budapesti fogyasztó élelmezéséből, ami továbbfűtötte a húzáremelkedést. Ráadásul a főváros nem is örülhetett sokáig a szerb marhaimportból származó kiegészítésnek, mert a szerb határt 1906 nyarán lezárták. Ez a tény ugyan nem érte váratlanul a

⁴⁰ Bizottsági és tanácsi előterjesztés a drágaság enyhítése miatt teendő intézkedések ügyében. Fővárosi Közlöny, 1911. november 17. 3325.

kortársakat, de az intézkedés kést szegezett a húsarakkal már egy évtizede küzdő és annak egyetlen enyhülését a szerb importban látó Budapest torkának.⁴¹

A vámháború alatt nemcsak az élőállat, hanem a többi termékkel együtt a húsbehozatal is megszűnt. Ennek már egyértelműen nem állategészségügyi, hanem politikai okai voltak. (A lépés Szerbia gazdaságát súlyosan érintette, míg a magyar tenyésztőknek kedvező volt.) A főváros megint csak hiába intézett felterjesztést a magyar kormányhoz, hogy a határzár fennállása idejére tiltsa meg Magyarországról a vágóállat kivitelét, vagy legalább megfelelő tarifapolitikával állja útját a magyar vágómarha kiáramlásának Bécs felé. A helyzet enyhítésére szolgáló első intézkedésre 1910 augusztusáig kellett várni, amikor életbe lépett a 35 000 szarvasmarha és 120 000 sertés behozatalára engedélyt adó, Romániával kötött kereskedelmi pótszerződés.⁴² Azonban a román (és később a szerb) húsbehozatalt is sújtó magas autonóm vámtarifa ekkor már megakadályozta az itthoni értékesítést azon az áron, amit a vásárlók meg is tudtak fizetni.⁴³ Budapest pedig ismét csak hiába fordult segítségért a kormányhoz a vámtarifa csökkentése és az élő marha behozatalának engedélyezése érdekében.⁴⁴

⁴¹ A szerb határzár következtében a budapesti vásárról mintegy 113 000 sertés és 1 600 000 baromfi is hiányzott. A legnagyobb félelmet azonban a marhahiány keltette. Előterjesztés a húsdrágaság ügyében i. m. 10–11.; Az élelmiszerdrágaság ügye a közlélmelési bizottság előtt. Fővárosi Közlöny, 1906. december 4. 1660.; Bizottmányi és tanácsi előterjesztés a vásárcsarnoki hatósági közvetítők részére saját számláról való vásárlás ideiglenes engedélyezésére. Fővárosi Közlöny, 1906. február 29. 207.

⁴² Az itt említett mennyiség kívánalma (melynek teljesíthetőségét eleve megkérdőjelezték) csak 1915-ben lépett volna teljesen érvénybe. Az első évben csak 12 000 szarvasmarha és 60 000 sertés érkezhetett. Ráadásul ez is megoszlott az egész Monarchia területén. Húsdrágasági szakértekezlet i. m. 18–20.; *Umbrai Laura*: Zsírjegyek a bődönben. Élelmelési nehézségek az első világháború Budapestjén. Múltunk 66. (2021) 4. sz. 72–112., itt: 73.

⁴³ Eközben az 1907-ben kötött szerb–olasz kereskedelmi szerződés ennél sokkal kedvezőbb vámtételt biztosított az Olaszország felé történő bevételnek. Húsdrágaság szakértekezlet i. m. 10.

⁴⁴ 1911-re azonban már olyan kétségbeejtővé vált a helyzet, hogy a főváros ismétlen felterjesztést intézett a miniszterelnökhöz, kérve, hogy engedélyezze a román kapacitás kihasználtságának erejéig a szerb kontingens megemelését, illetve ugyanezt a keretet terhelve a horvát–szlávón és bosznia-hercegovinai területekről az élőállat behozatalát, megszüntetve az időközben bevezetett, teljesen indokolatlan belforgalmi korlátozásokat. Tanácsi előterjesztés a balkáni élőállat behozatala tárgyában. Fővárosi Közlöny, 1911. október 6. 2779–2780.; A húsdrágaság és az osztrák kérdés. BFL IV. 1407/b. 106226/-VIII. sz., 656/1910-VIII. sz.; A szerbiai húsbehozatal kérdése a közgyűlésen – Polónyi hozzászólása. Fővárosi Közlöny, 1910. október 25. 1767.; Bizottsági és tanácsi előterjesztés a drágaság enyhítése iránt teendő intézkedések ügyében. Fővárosi Közlöny, 1911. november 17. 3328.; A közigazgatási bizottság a közigazgatás egyes ágainak menetéről 1911. év második felére vonatkozólag, u.e 1912-ből. Fővárosi Közlöny, 1912. március 12. 946.; Herz Lajos indítványa a húsdrágaság ügyében. Fővárosi Közlöny, 1911. október 27. 3064.

Miért éppen Bécs?

A budapesti városvezetést kifejezetten irritálta Bécs kedvezőbbnek tűnő helyzete.⁴⁵ Különösen frusztrálóan hathatott az osztrák főváros sokkal jobb érdekérvényesítő képessége. Budapestről nézve úgy tetszhetett, mintha minden rendelkezés arra irányult volna, hogy megkönnyítse a gazdák számára a bécsi állatfelhozatalt, és így elvonzza a magyar főváros elől a jó magyar árut. Ez azonban csak az érem egyik oldala volt. A bécsi szállításokat ugyanis a kedvező helyi szabályozások is serkentették. Enyhébbek voltak például a bécsi húsvizsgálati szabályok, emiatt kevesebb állatot koboztak el, s így a marha vagy a sertés felhajtója is kisebb kockázatot viselt.⁴⁶ Bécsben a fogyasztási adó is kedvezőbb volt a kereskedők számára.⁴⁷ Amíg ugyanis a császárvárosban az állat súlyát figyelembe véve sávos rendszerben vetették ki az adót,⁴⁸ addig Budapesten az állat súlyától függetlenül ugyanazon összeggel terhelték meg az állat beszállítóját. Ez a gyakorlatban azt jelentette, hogy a középminőségű állatot, melyből még mindig a legtöbb kelt el Budapesten, arányaiban nagyobb fogyasztási adó terhelte, mint a jó minőségű, azonban zömében exportra kerülő állatokat. Ilyen körülmények között nem meglepő, hogy a gazdák még a kisebb súlyú állataikat is inkább Bécsben kívánták eladni. A városvezetés szóvá tette ugyan ezt a visszas helyzetet is, de eredménytelenül.⁴⁹

Bécs ráadásul élt azzal a trüffel is, hogy szabályozta azt az egyébként evidensnek tűnő tételt, hogy a fogyasztási adót nem az eladó, hanem a szarvasmarhát megvásárló mészáros fizeti. E látszatintézkedés nyújtotta képzeletbeli előny, bár

⁴⁵ Hiába voltak Bécsben is hasonlóan magasak az árak, a Monarchia iparosodott felének fővárosában a lakosság a kedvezőbb történelmi fejlődés eredményeként, átlagosan magasabb életszínvonalon élt. *Katus L.: A modern Magyarország i. m. 465.*

⁴⁶ A kerületi előljárók értekezlete. Fővárosi Közlöny, 1909. október 8. 1597.; Budapest főváros húsbehozatali szabályzata. Fővárosi Közlöny, 1906. január 3. 8.

⁴⁷ Kevésbé ismert tény, hogy a Monarchia két felén eltérő módon szabályozták a húsfogyasztási adót. „[C]sakis a szesz-, a sör-, a czukrotermelésből járó adó, úgy az ásványolaj adó kezelendő az Osztrák–Magyar Monarchia mindkét állama területén egyenlő törvények és igazgatási rendszabályok szerint, míg ellenben a többi fogyasztási adóra, és különösen a húsfogyasztási adóra nézve a monarchia mindkét állama területén más adótörvények és szabályok vannak érvényben.” Közigazgatási elvi határozatok egyetemes gyűjteménye III. Bp. 1895. 114–115.

⁴⁸ A Monarchiában a Nyugat-Európában alkalmazott súlyarányos fogyasztási adó azért nem honosodhatott meg, mert nyugaton az állatok közötti minőségi különbség nem volt olyan általános, mint nálunk. Előterjesztés a húsrágaság ügyében. Bp. 1905. 8.

⁴⁹ Bécsben kétféle fogyasztási adórételt állapítottak meg. A 400 kg alatti állatok után 8 korona 20 fillért szedtek, míg afelett 18 koronát. Budapesten egységesen 15 korona 80 fillér volt a tarifa. Előterjesztés i. m. 8.; Lindmayer György a mészáros ipartestület elnökének hozzászólása. Fővárosi Közlöny, 1904. október 14. I. melléklet 18.; Felírat a vágómarhák utáni fogyasztási adó két súlyosztály szerint való fizetésének behozatala tárgyában. Fővárosi Közlöny, 1906. augusztus 6. 1186–1187. A témáról bővebben lásd *Umbrai Laura: Aki vesztett a vámon, az nyert-e a réven? A budapestiek esete a húsfogyasztási adóval.* In: Adózás és adóelkerülés Magyarországon a 15–20. században. Szerk. Germuska Pál – Ö. Kovács József. Bp. 2021. 213–241.

a marha piaci árát közvetlenül nem befolyásolta, mégis megtette a hatását, legalábbis a mészárosok többek között ezzel magyarázták a marhakereskedők bécsi irányváltását.⁵⁰ Budapesten ugyanis ez éppen fordítva volt szokásban. Itt a mészárosok hozták be még a marhavásár hőskorában, vagyis jóval a fővárosi marhavágóhíd és -vásár 1872-es megalapítása előtt azt a gyakorlatot, hogy a fogyasztási adót, amit ők tartoztak fizetni, már előre levonták a marha vételárából, ami nem tette éppen vonzóbbá a pesti üzletkötést.⁵¹

A bécsi vásár kiszámíthatóságát az ottani precíz árjegyzés is növelte, melynek segítségével mind a tenyésztő, mind a vásárló hiteles információkhoz juthatott legalább az előző heti felhovatallal kapcsolatban. Ezt a biztonságérzetet a budapesti vásár a marhakereskedők tapasztalatai szerint egyáltalán nem adta meg, hiszen az itteni árjegyzés felületes volt, és sok esetben bizonytalan forrásokon alapult.⁵²

De nemcsak a felvásárlási árak voltak kedvezőbbek Bécsben, a rendelkezésre álló, szinte korlátlan hitel is segítette az üzletkötést. „[T]együk fel, hogy az ember Nagyváradon vesz két partie marhát, hát még akar venni, hogy Budapestre felhozza, fordul tehát egy itteni ügynökhöz,⁵³ de ez már le van foglalva egy másik kereskedő által, mert már másnak adott 15 000 frt-ot, hogy vegyen valakitől hízalt marhát. Így hát az ember kénytelen Bécsbe menni, mert a bécsi ügynöknél elég pénz áll a rendelkezésre, ha 100 000 frt. kell, azt is megkapja olcsó pénzen.”⁵⁴

⁵⁰ A fővárosi közlélemzési bizottság által a húskereskedelemre vonatkozólag tartott Enquête. Bp. 1880. 5–6.

⁵¹ A furcsaság abból a helyzetből eredt, hogy a budapesti marhavásár a vámvonalon kívül helyezkedett el, tehát a megkötött üzlet után a mészárosnak a fogyasztási adó lerovása mellett még át kellett vinnie azon az állatot. Ezt a visszas helyzetet majd az 1890-es évek elején szünteti meg a tanács. Bizottmányi és tanácsi előterjesztés a közvágóhídon a vesztegvásár céljára istálló építése ügyében. Fővárosi Közlöny, 1895. december 10. 7.; Matuska előterjesztése a marhavásártéri szabályrendelet változtatása tárgyában. Fővárosi Közlöny, 1893. január 24. 3.; *Matuska Alajos*: Előterjesztés Budapest főváros közlélemzése tárgyában. Bp. 1883. 43.; *Umbrai L.*: Aki vesztett i. m. 231–233.

⁵² A közlélemzés szervezése i. m. 8.

⁵³ A budapesti bizományosoknak, illetőleg az ügynökeiknek, rossz híruk ellenére vitathatatlanul fontos szerepük volt a marhavásáron. Az ügynökök legtöbbször már vidéken leelőlegezték vagy ki is fizették az árut. A bizományosok közvetítő tevékenysége nélkül a gazdák sokszor csak több napi, folyamatos költségeket termelő várakozás után tudták az árujukat értékesíteni. Ez a tenyésztők rizikóját jelentősen megnövelte, amit a bizományosok némi ellenszolgáltatás fejében átvállaltak. A bizományosok nagy korszaka (Braun József és Gyula, Gróf Lajos, Bauer Mór és Mihály, Witz Mór, Frank és tsa., Neubauer Ármin, valamint Kohn Samu) egyébként majd a 20. század elején jött el, épp a város egyre növekvő húsigénye miatt. 1910-ben így beszéltek a közgyűlésen a közvetítő szerepükről: „a bizományosoknak 200 olyan emberük van, akik ellepik az egész országot, és horribilis konkurenciát csinálnak [...] a bizományosok éppen azzal idézik elő a drágaságot, hogy embereiket vidékre szétküldik, akik hasra ütésre vásárolnak, és az árakat odakint felverik”. Gundel János hozzászólása a vágóhídi vitához. Fővárosi Közlöny, 1893. január 13. 3.; Tomka Emil hozzászólása élelmiszerdrágaság ügyében. Fővárosi Közlöny, 1907. február. 1. 219.; A húsdraágaság kérdésében a Budapest Székesfőváros által tartott szakértekezlet – Leszlauer Gyula hozzászólása. Fővárosi Közlöny, 1910. december 23. melléklet 33–34.

⁵⁴ Enquête i. m. 19–20. Bár 1861-ben Pesten is született már döntés egy húskassza megalapításáról, az végül nem kapta meg a kormányzati hozzájárulást. Ezzel egy időben Bécsben már működött a Fleisch

Budapesten korábban nem volt általános a hitelben vásárlás, egészen a Budapesti Marhavásártéri Vásári Pénztár Rt (vásárpénztár) 1896-os megalapításáig. Ennek létrehozása azonban komoly hatást gyakorolt a húsrnövekedés megfékezésére, mivel alkuszai a vidéket járva lekötötték a budapesti szállítmányt, vagyis idevonzották az árut, a vásáron pedig a tőkeszegény mészárosokat is hitellel segítette.⁵⁵

A bécsi értékesítés mellett szólt az úgynevezett nyomaték („cuvag”) kérdése is. Budapesten ugyanis 1888-ban a hússal való üzérkedés meggátolására, tehát a fogyasztók védelmére hivatkozva⁵⁶ a város betiltotta a hús nyomatékkal, vagyis csonttal vagy belsőségekkel együtt való kimérését, míg ez Bécsben továbbra is megengedett volt.⁵⁷ A mészárosok és a hentesek egyenesen jogvesztésként élték meg az eltiltását, hiszen a nyomaték korábban akár a kimért hús 30%-át is kitehette. A mészáros csak úgy tudta kárpótolni magát, hogy a kisebb csontú, a magyar szarvasmarhánál sokkal rosszabb minőségű, szerbiai állatokat vásárolta, a veszteségét pedig áthárította a vevőire.⁵⁸

Az Országos Magyar Gazdasági Egyesület 1900-ban kezdeményezte a fővárosnál egy hatósági próbavágás megtartását azzal a céllal, hogy kimutassa, hogy a fővárosban fogyasztásra kerülő, különféle fajtájú, eltérő eljárással hizlalt állatok vágósúlya és a húruk minősége között milyen különbség van. A próbavágáson megvizsgált állatok között voltak magyar, nyugati, szerbiai fajták, istállózott, szeszgyári felhizlalt,⁵⁹ a járomból kiöregedett ökrök, kimustrált, de feljavított te-

Kassa, amely ugyan a 220 000 forintra rúgó vesztesége miatt megbukott, ám addigra a marhakereskedőket már a városba szoktatta. Az 1880-as években pedig már egy újabb részvénytársaság nyújtott a kereskedőknek 3,5%-os hitelt. Bródy Ernő hozzászólása az üzemi vitához. Fővárosi Közlöny, 1927. július 2. 2016.

⁵⁵ A vásárpénztár működésére felügyelő bizottság jelentése a tanácshoz. Fővárosi Közlöny, 1900. június 15. 844.; *Umbrai L.*: Mit evett i. m. 276.

⁵⁶ A tanács előterjesztése Orbán Ignác fellebbezésére. Fővárosi Közlöny, 1909. február 12. 244.

⁵⁷ „[A] nyomaték olyasminnek a hús súlyába vétele, ami nem hús, vagyis egyfajta súlyrövidítés, mintha a gyümölcsöt ágastul vennénk, a gyapjút homokkal keverve.” A kiskereskedelemben tehát megtiltották a hústól elválasztható csontoknak, így a fej és lábszárcsontnak, valamint a belső és kevésbé élvezhető részeknek, mint a vese, máj, tüdő, lép, szív, tőgy hússúlyba számítását, vagyis ahhoz nyomatékként adását. Ezeknek a részeknek az árusítása továbbra is megengedett volt persze, csak a minőségnek megfelelő áron. Bécs mellett a legtöbb külföldi nagyvárosban is megengedett volt a nyomatékkal való kimérés a kiskereskedelemben. Ez alól kivételt képezett Párizs, ahol tiltották, viszont a kivett csontokból levest főztek, és azt árusították a mészárosok. *Ziegler N.*: A drágaságról i. m. 39–40.; A közlélemezés szervezése i. m. 11–12.; *Matuska* előterjesztése a marhavásári szabályrendelet változtatása tárgyában. Fővárosi Közlöny, 1893. január 24. 3.; *Matuska L.*: Előterjesztés i. m. 51.

⁵⁸ Mindez egyszerre eredményezte a hús árának növekedését és a szerb állatok előtérbe helyeződésével a minőség romlását. Igaz, a lakosság több pénzért, de legalább kiszámíthatóan színhúst kapott, a hol több, hol kevesebb csonttal vagy belsőséggel dúsitott áru helyett. Más kérdés azonban, hogy a szegényebb népréteg kifejezetten kedvelte ezt az olcsóbb húsbeszerzési formát. Vita a közgyűlésen a vágóhídi ügyekről – Gundel János hozzászólása. Fővárosi Közlöny, 1893. január 13. 3.

⁵⁹ A fővárosi szeszgyárak gyakorta tartottak fenn tejelő tehenészeteket a gyártás melléktermékeként hátramaradt burgonyából és kukoricából álló „szeszmoslék” hasznosítása érdekében. *Umbrai Laura*:

henek, valamint fiatal állatok is. A próbavágások eredményei a várost is foglalkoztatták. Ez ugyanis eldönthette azt a kérdést, hogy a magas húsarakért mennyiben tehető felelőssé a mészárosok, vagyis igazak-e az újságok állításai az illegitim árakkal kapcsolatban. A kérdésre a választ 1905-ben kapta meg a város, amikor a községi lóhús mészárszékek megnyitásakor kísérletképpen a lóhús mellett sertés- és marhahús árusításába is belefogott. Az előbbivel 5 hét, az utóbbival pedig 2 hónap elteltével kénytelen volt felhagyni, miután bebizonyosodott, hogy még az állatok nagytételben való beszerzése mellett sem tudta a közönségnek olcsóbban adni a húst, mint a mészárosok és a hentesek.⁶⁰

Bécsben a vásári bélyegzési⁶¹ és szállásdíjak is lényegesen alacsonyabbak voltak, mint Budapesten, sőt azokat 1910-ben még további 50%-kal mérsékeltek, miközben az eladót nem terhelték olyan díjak sem, amit Magyarországon a szemle vagy a vasúti kocsi fertőtlenítése címén szedett a főváros. A vásárra érkezőket azonban nem is a sokszor emlegetett, a bécsinél magasabb vásárdíjak bosszantották a legjobban, hanem az, hogy ezeket Budapesten egy állat után akár több alkalommal is beszédtek (például ha a szarvasmarha egy nap alatt többször is gazdát cserélt).⁶²

Budapest ugyan megtehetette volna, hogy a hús árában akár fillérek erejéig jelentősen csökkenteni a szolgáltatásokért beszédhető összegeket, de ez olyan bevételtől fosztotta volna meg a város deklaráltan nem nyereszkesedésre alapított vásárát és vágóhidját, amiből az a napi működtetésének költségeit és a beruházások kamatát fedezte. A vásár- és vágódíjak egyébként 1897 óta nem emelkedtek. 1917-ben a háború miatt a gazdaságban beállott változások okán elkerülhetetlen díjemelést a következő megjegyzéssel terjesztette a tanács a szakbizottságok elé: „A vágódíjak megállapításánál egyébként is figyelemmel kellett lennünk a földművelésügyi miniszter úrnak a húsvizsgálati szabályrendeletek alkotásánál szem előtt tartandó főbb elvek tárgyában 1911. évi 44 400. szám alatt kelt körrendeletére, melynek értelmében a közvágóhidak mint közintézmények használati díjai, az idegen községekből behozott húсок után szédhető vágódíjakkal együtt, a közvágóhid felállítására fordított összeg kamatainak, illetőleg

A fővárosi tejmizéria, Budapest tejjelátása az első világháborúig. Agrártörténeti Szemle 52. (2021) 1–4. sz. 195–214., itt: 205.

⁶⁰ Községi üzemek működése. Fővárosi Közlöny, 1911. január 3.13.

⁶¹ Az áru elkeveredésének megakadályozása érdekében (kötelezően fizetendő díj ellenében) bélyeg jellel látták el az állat testét.

⁶² A mindenféle ürügyre hivatkozva kiszabott vásári bírságok miatt is elégedetlenkedtek a gazdák. A törvény értelmében például minden egyes piacra hozott marha után külön marhalevet kellett kiállítani, ellátva azt 5-5 krajcáros bélyeggel, ami drága és időrabló mulatság volt. Az eladó helyzete az üzlet megkötése után sem vált könnyebbé, ugyanis minden vevőjének a nevét be kellett diktálnia, külön megjegyezve, hogy az hány ökröt, tehenet vagy bivalyt vásárolt tőle, és mindezt milyen áron. Enquête i. m. 24., 45–47.

törlesztési részleteinek, valamint fenntartási és üzemi költségeinek fedezésére tényleg szükséges összeget évenként lényegesen nem haladhatják meg.”⁶³

A speciális budapesti vásári szokások és egyéb terhek

Az állatok felhajtói, vagyis a forgalmazásukra szakosodott vállalkozók sem voltak teljesen vétlenek a húsáremelkedésekben. Ismerünk ugyanis mesterséges árdrágító gyakorlatokat is, amelyeket Budapesten előszeretettel alkalmaztak az eladók. Rendszeresen előfordult például, hogy a vásár reggelén a felhajtók sózott darával beetették, majd jól megittatták az állatokat, ami akár 40–50 kg álsúlynövekedést is eredményezett.⁶⁴ A felhajtók gyakran a vásár előtti napon már nem is itattak, így a meleg istállóban egész éjszaka szomjazó állat másnap reggel még mohóbban ivott. A mézárosok ezért rendszeresen kérelmezték a vásár napján történő itatás betiltását, amit azonban a tanács állatvédelmi okokra hivatkozva mindvégig elutasított.⁶⁵

A vásári helyzet is sok eltérést mutatott Pesten a bécsihez képest. Az állatvásárokrol szóló viták alkalmával leggyakrabban elhangzó szó az „usance”, vagyis az eladási szokás volt. 1872-ben, a marhavágóhíd és marhavásár megnyitásakor nem szabályozták az eladási módokat, így négyféle eladási szokás maradt gyakorlatban egészen az 1910-es évekig. Ezek közül az első a lábön való szemlélés, amikor a vevő ránézésre adta meg az árat. A második az élősúlyra történő eladás volt a bruttó súly ismeretében, amikor a vevő mindenféle százalék levonása nélkül fizetett. A harmadikban az állat nettó súlyát vették alapul, vagyis a nem értékesíthető részek fejében (persze csak becslés alapján) bizonyos százalékot levontak a mért súlyból. És negyedikként ott volt az úgynevezett holt súly, amikor az eladásra kerülő marhacsordából sorshúzással kiválasztottak egy állatot, amelyet levágtak, és a valódi, most már kimért nettó súly alapján fizették ki az egész csorda árát a tenyésztőnek vagy az eladással megbízott kereskedőnek. Ebben az esetben leszámításra került a bőr, a szarv, a láb térdtől kezdve, az előszáj, a hasbelek, a tüdő, a gyomor, a nyelv, a szív,

⁶³ A közvágóhídi, állatvásári és vásárcsarnoki díjak emeléséről szóló előterjesztés a közlélemezési bizottság ülésén. Fővárosi Közlöny, 1917. június 12. 1108.

⁶⁴ Bécsben is megengedett volt a vásár napján az itatás, ott viszont a darával etetést tiltották, és csak a sokkal kevesebb vízfelvétele ösztönző szénával lehetett az állatokat táplálni. 1891-ben Budapest is szabályozta a kérdést, kimondva, hogy az etetés csak szénával, árpadarával, kukoricadarával, korpával és szecsával történhet, a takarmány mennyiségét pedig napi 3 kg-ban korlátozták. A zabbal való etetés mellett a takarmány besózását is megtiltották. 1902-ben pedig a frissen alakított sertésvásáron is kimondták, hogy csak a vásárigazgatóság által árusított szemes és darált kukoricával lehet etetni, állatonként napi 1–3 kg takarmány felhasználásával. Előterjesztés i. m. 6.; A közgazdasági és közlélemezési bizottság ülése. Fővárosi Közlöny, 1900. január 19. 69.; A daraetetés és a vásárt megelőző itatás kérdése. Fővárosi Közlöny, 1905. szeptember 12. 1233–1234.; Vita a közgyűlésen a vágóhídról – Schiller György hozzászólása. Fővárosi Közlöny, 1893. január 13. 3.

⁶⁵ A daraetetés és a vásárt megelőző itatás kérdése. Fővárosi Közlöny, 1905. szeptember 12. 1234.

a máj, a lép és a vese, majd az így megmaradt súlyból még további 6%-ot levontak mint életsúlyt (élősúly/Einwage). Mindez rendkívül bonyolulttá tette a budapesti eladást és legfőképpen az árjegyzést. A felek között sohasem szűntek meg a viták arról, hogy melyik forma lenne az igazságosabb, hiszen az eladó az élősúly utáni vételár megállapítást, a vevő pedig a holsúly utáni vásárlást preferálta.⁶⁶ Az első formát leginkább az igavonás céljára történő vásárláskor alkalmazták, a másodikikat a hízlalási célok esetén, a leggyakoribb pedig a negyedik típus volt, ami egyértelműen a mészárosoknak kedvezett. Az eladónak ez utóbbi volt a legelőnytelenebb, hiszen ingyen kellett átadnia az egyébként még értékesíthető részeket.

Bécsben is a harmadik és a negyedik módozat volt gyakorlatban,⁶⁷ de a további terhet, vagyis az élősúly utáni levonást a községtanács tilalmára már 1875-től nem alkalmazták.⁶⁸ A 6% levonását élvező egyik pesti mészáros így nyilatkozott minderről 1880-ban: „[A]zt mondják, hogy Bécsben nincs az a 6% apadó, ami itt számíttatik. De hiszen ahelyett Bécsben nem mérik az aprólékát, és egy részét a faggyúnak, én úgy gondolom, hogy jobb, ha tudja mindenki, hogy mi az övé, és hogy mennyit és miért fizet, mintha azt mondják, hogy vegyél a faggyúból ennyi és ennyi arasszal és a többit kell csak megfizetni. Bécsben elvesznek, amennyit akarnak, de itt meg van határozva. Itt azt mondják, meg kell mázsálni mindent, de apadóul 100 kg-ból 6-ot levonnak. Bécsben azt mondják, innen és onnan is vágj le egy darabot és azt megméri: a májat, a szívet, a lépét a nyelvet nem mérik. Nálunk 300 kg-nál 18 kg az apadó, Bécsben nem mérik a májat, ami 5 kg, a lépét, ami 1 kg, a szív 2 kg a nyelv 2 kg, a faggyú 10 kg, összesen tehát 20 kg. Csak képzelt dolog, hogy Bécsben jobb a vágás.”⁶⁹

A súlylevonás tárgyát képező testrészek természetesen korántsem voltak hulladékok. A bőr kilogrammja például 45 krajcárért talált gazdára Budapesten a 20. század elején. Az állatonként 35-40 kg-ot kitevő vért az albumingyarak vásárolták fel 15 krajcárt fizetve, a bél pedig 60-70 krajcárért volt értékesíthető ugyanebben az időszakban. A későbbiekben viszont egyre nehezebbé vált a melléktermékek értékesítése, a veszteséget pedig a mészárosok megint csak továbbhárították a vevőikre.⁷⁰

⁶⁶ Német területen inkább a vágósúly és a hússúly szerinti eladást alkalmazták, de ott is egyre többször lehetett hallani az élősúly utáni eladás bevezetésének igényéről, amit a német mezőgazdasági tanács is támogatott. Egyébként az állatkereskedelem és a húsipar fellelgyárában, az USA-ban is az élősúly utáni eladás terjedt el. A VIII. ügyosztály előterjesztése a sertésvásár és sertésvághíd életbeléptetésére vonatkozó szabályrendelet tárgyában. Fővárosi Közlöny, 1902. március 18. melléklet 4.

⁶⁷ *Matuska L.*: Előterjesztés i. m. 44. Londonban, Párizsban és Berlinben az első módszert alkalmazták.

⁶⁸ Uo. 42-43.

⁶⁹ Enquête i. m. 53.

⁷⁰ A Mészáros Ipartestület levele a tanácshoz. BFL IV. 1407/b. 110375/1914.VIII. isz., 413/1914-VIII. isz.; A tanács előterjesztése a mészáros ipartestület fellebbezésére, a bélyegzett állati bőrökön ejtett károk megtérítése ügyében hozott tanácsi határozat ellen. Fővárosi Közlöny, 1901. szeptember

A sertéskereskedelmet is nehezítették a helyenként és vásáronként is különböző mértékben meghatározott szokványok. Budapest esetén a legerjedtebb az úgynevezett Kőbányai usance volt, mely szerint „az élősúlyban kilogrammonként eladott sertések súlyából még páronként 45 kg-ot és 4%-ot vonnak le a vevő javára [...] bár gyakran képezi a levonás nagysága is az alku tárgyát”.⁷¹

A kortársak a magas húсарakat a rajtuk lévő aránytalanul magas állami és városi terhekkel is magyarázták. Rendszeresen sérelmezték például a jövedelemadó mértékét,⁷² de leginkább a fogyasztási adó borzolta a kedélyeket. A főváros hús-vásárló lakosságát ugyanis ez utóbbi jóval nagyobb mértékben érintette, mint az azt inkább csak termelő vidékieket vagy a történelmi okok miatt jóval stabilabb gazdasági háttérrel rendelkező (és emellett kedvezőbb fogyasztási adótételekkel is terhelte) bécsieket.⁷³ Maga a fogyasztási adó két részből állt: a nagyobbik hányadát az államnak fizették, a kisebbet pedig pótdadóként a városnak.⁷⁴ Továbbemelte az

3. 1181.; Weiss Manfréd levele a tanácshoz. BFL IV. 1407/b. 102109/1914-VIII. sz., 369/1914. VIII. sz.

⁷¹ A fővárosi sertés közvágóhíd megnyitásakor a működését szabályzó legelső, 1902-es szabályrendeletben még szerepelt a levonások tilalma, utóbb azonban a 879/1904. kgy. határozattal engedélyezték a fakultatív árusítás lehetőségét, vagyis a budapesti vásáron is elfogadottá vált a kőbányai szokvány alkalmazása. „[A] fakultatív rendelkezés teljesen illuzórikussá vált, mivel a budapesti piacon jóformán csakis levonások mellett árusítják a sertéseket.” Az Országos Gazdasági Egyesület kérelme a kőbányai szokvány ügyében 1913. december 10. BFL IV. 1407/b. 1750/1917-VIII. sz., 151783/1913-VIII. sz.

⁷² A közlélemezési bizottság ülése. Fővárosi Közlöny, 1906. január 16. melléklet 4. H. mészáros például a jövedelem vagy a harmadosztályú kereseti adó megállapításáról azt állította, hogy a törvény szerint neki minden egyes marha után 5 ft hasznot kell kimutatnia, és a valóságos jövedelemtől függetlenül 78-79 krajcárt befizetnie. „Az adókiivetés alapjául a közvágóhídi igazgatóságának a kimutatását veszik figyelembe, melybe be van vezetve, hogy n.n. mészáros hány marhát vágott [...] azt hiszem, hogy nem a kiadást, hanem a jövedelmet kellene megadóztatni, úgy mint más polgároknál, mert az furcsa, hogy a mészárosnak muszáj nyernie, még akkor is, ha kimutatja, hogy veszteséges volt.” (Schubert László hozzászólása) Enquète i. m. 20.

⁷³ A kortársak a fogyasztási adót egyenesen speciális budapesti adónak nevezték. Ebből a tételből ugyanis az egész ország adójának több mint a felét a fővárosi lakosok fizették meg. Különösen jelentős volt az állam bevétele a budapestiek húsfogyasztási adójából, ami nemcsak a sertés és a szarvasmarha után volt fizetendő, hanem Magyarországon egyedülállóan a vadhús esetén is. Ez utóbbit végül 1912-ben, a szárnyasokéval egyetemben megszüntették. Húsdrágaság szakértekezlet i. m. 17.; Bárczy István felterjesztése Wekerle Sándor miniszterelnök úrhoz. Fővárosi Közlöny, 1907. december 24. 3054–3055.; Glücksthal Samu interpellációja és Vázsonyi Vilmos hozzászólása húsdrágaság ügyében. Fővárosi Közlöny, 1910. szeptember 30. 1588.; Előterjesztés Vázsonyi Vilmos és társai indítványa ügyében a szárnyas állatok és a vadhús után szedett állami és községi adók eltörlése ügyében. Fővárosi Közlöny, 1910. december 16. 2173–2174.; Előterjesztés a drágaság enyhítése tárgyában. Fővárosi Közlöny, 1911. november 17. 3325–3326., 3328.; Budapesti Statisztika és Közigazgatási Évkönyve. Bp. 1914. 253.; Közigazgatási jogszabályok gyűjteménye. Bp. 1932. 1974., 2036.; Országos Állattenyésztési Értekezlet. Köztelek 22. (1912) 6. sz. 174.; *Gelléri Mór*: Hetven év a magyar ipar történetéből. Bp. 1912. 445.; *Umbrai L.*: Aki vesztett i. m. 239.

⁷⁴ *Csizik Gyula*: Budapest székesfőváros múltjából és jelenéből. Bp. 1913. 113. Ez 1913-ban például az összes érintett élelmiszcikk után 35 millió koronát hozott az államkincstárnak és 5 millió korona bevételt a fővárosnak. A szerbiai húsbehozatal kérdése a közgyűlés előtt. Fővárosi Közlöny, 1910. október 25. 1808.; *P.Sz.F. [Perényesi Szabó Ferenc]*: A német városok húsfogyasztási adójának eltörlése. Városi

árakat, hogy a fogyasztási adót mindannyiszor ki kellett fizetni, ahányszor az áru átlépte a városi vámvonalat. Így ugyanannak a húsdarabnak az ára többször is nőtt, mire a kültelkeken lakó legszegényebb rétegekhez eljutott a vágóhídról vagy a központi vásárcsarnokból.⁷⁵ Emellett számos anomáliáról és nehézségről is beszámoltak a szakemberek, ami a fogyasztási adó beszedését nehezítette. Sokszor megesett például, hogy a vámon órákat kellett várni az áru felhozójának, mire az adminisztrációs munka egyáltalán kezdetét vette.⁷⁶ Ez a kortársak szerint igencsak elbizonytalanította azokat, akik a városba való húsbehozatal gondolatával kacérkodtak.⁷⁷ A fogyasztási adóhoz képest valamivel kisebb tételt jelentett a városi (kövezet) vám megfizetése, amit a fuvarok, vagyis a szállított áruk után szedtek be, elvileg útfenntartási hozzájárulás címén, a vámvonal átlépésekor.⁷⁸

A mészárosok változó helyzete

A húsipar a századforduló éveiben válságba került, ami a kisebb üzletkörrrel rendelkező mészárosokat érintette a legerőteljesebben. Sorozatban adták vissza az iparengedélyüket, feladva a korábban évtizedeken át működő telepüket, miközben a kollégáik arra panaszkodtak, hogy még mindig túl sokan vannak a piac nagyságához képest, és túl sok közöttük a nem hozzáértő „kényszermészáros”. A szakmai felhígulás az 1870–1880-as években vette kezdetét, amikor alig tíz év leforgása alatt a mészárosok száma 104-ről 300 fölé, majd még tovább emelkedett. „A verseny a mészárosok között olyan nagy, hogy úgyszólván ütik egymást [...] azelőtt, hogy valaki mészáros lehessen, tanulnia kellett.”⁷⁹ Most a mészárosok között van 3 asztalos,

Szemle 4. (1911) 707.; *Ziegler N.*: A drágaságról i. m. 34.; A fogyasztási adó megemelésének kérdése a közgyűlés előtt. Fővárosi Közlöny, 1894. január 12. 2.; *Umbrai L.*: Aki vesztett i. m. 220–221.

⁷⁵ *Matuska L.*: Előterjesztés i. m. 8.

⁷⁶ Uo. 8.

⁷⁷ Az évtizedeken át zajló viták alatt többször is elhangzott az az állítás, hogy a húsfogyasztási adó eltörlése elsősorban a vámon zajló „vexatúra” megszűnése miatt vezetne árcsökkenéshez. *Umbrai L.*: Aki vesztett i. m. 240.

⁷⁸ A fővárosi javadalmi díjjegyzék átvizsgálására kiküldött bizottság jelentése. Fővárosi Közlöny, 1890. június 3. 1.; *Fabó Beáta*: A budapesti vámvonalrendszer változása a XIX–XX. században. In: Tanulmányok Budapest múltjából XXV. Szerk. Szvoboda Dománszky Gabriella. Bp. 1996. 61–83., itt: 63.; *Umbrai L.*: Aki vesztett i. m. 216.

⁷⁹ A mészáros elnevezés csak a szarvasmarhák feldolgozásával foglalkozó iparágat jelölte, míg a hentes kizárólag sertéssel dolgozott. Ahhoz, hogy valaki a céhes ipar idején mészáros vagy hentes lehessen, el kellett nyernie a mesterjogot, amit a céh hozzájárulásával a város 64, illetve 32 ft lefizetését követően adott meg a 19. század közepén. 1861-ben a mészáros céh 113, a hentes céh pedig 112 tagot számlált. Az 1851. és 1859. évi császári rendelet ugyan kimondta az iparszabadságot, de a céheket csak az 1872-es ipartörvény szüntette meg. Ekkor vették át helyüket az ipartársulatok. Az 1884-es ipartörvény pedig az ipartestületek megalakítását tette kötelezővé, minden olyan községben, ahol legalább 100 iparos működött. Azonban éppen a korábban a céhek által gyakorolt felügyelet és védelem hiányában elszaporodó kétes hátterű vállalkozások versenye miatt az iparos gyűlések még az 1870-es

3 üveges, 2 kántor, 1 rabbinus, és az utóbbi időben egy nagyon érdekes konkurenst is kaptunk Herczberger ékszerész személyében, akinek 4 üzlete is van. A közönség ennek köszönheti, hogy a hús ára nem nagy, de rossz húst kap.⁸⁰

A közbűrhíd felállításával együtt bevezetett vágási díjak is növelték a mészárosok terheit, ami negatívan hatott a város húsárviszonyaira. Korábban, amíg a mészárosoknak saját vágóhidjaik voltak, vagy rosszabb esetben többen összeállva béreltek közösen egyet, a (vevőikre továbbhárított) költségek a tizedét tették ki a jóval modernebb, kényelmesebb és több szolgáltatást nyújtó közbűrhídon fizetendő díjakénak.⁸¹ Az utolsó magánvágóhidakat az 1872-es marha közbűrhíd felállításakor zárták be.⁸² 1861-től már nem adtak ki új vágóhid-engedélyt, így a következő évtizedben a vágáskényszer bevezetéséig⁸³ a még meglévő 32 magánvágóhídra korlátozódott a feladat ellátása.⁸⁴

A mészárosok többségének helyzetét a már említett tőkehiány eleve meghatározta, hiszen nem tudtak nagyobb készleteket tartani, illetőleg csak hitel felvételével váltak képessé a heti húskészlet megvásárlására. Ezekre a problémákra nyújtott megoldást a vásárpénztár megalapítása.⁸⁵ Bár olyan is volt, aki éppen a kibővült hitellehetőséggel magyarázta a mészárosok megváltozott, „léha

években is követelték a céhek visszaállítását. *Dr. Sidó Zoltán*: A közéletelmélet. Városi Szemle 6. (1913) 1407–1433., itt: 1409.; *Pártényi J.*: A budapesti i. m. 2.; *Katus L.*: A modern Magyarország i. m. 403.

⁸⁰ Enquète i. m. 49.

⁸¹ Uo. 26.

⁸² Budapestet megelőzve – nem számolva a korábbi alapítású és a 19. században már nem működő elődökkel – csak Kolozsvár (1866) és Sopron (1869) büszkélkedhetett vágóhíddal. *Laky Dezső*: A közszéki üzemek jelentősége a magyar városok háztartásában. Közgazdasági Szemle 41. (1917) 58. kötet 503–537., itt: 518.

⁸³ 1872-ben a pesti marhaközbűrhíd megnyitásával egyidejűleg kimondták a vágáskényszert is. Budapestet ezáltal tudta a közbűrhídra irányítani a fővárosba érkező összes szarvasmarhát és biztosítani az ottani állatorvosi ellenőrzést. Természetesen a vágáskényszer kimondása a beruházás költségeinek megtérülését is biztosította, amire kifejezetten nagy hangsúlyt fektetett a város. Éppen ezért a vágódíjakat a városba behozott hús után is le kellett róni. A közbűrhídi, állatvásári és vásárcsarnoki díjak emeléséről szóló előterjesztés a közéletelméleti bizottság ülésén. Fővárosi Közlöny, 1917. június 12. 1108.; *Umbrai L.*: Mit evett i. m. 274–275.

⁸⁴ 1850-ben az akkor 97 céhtagból húsznak saját vágóhídja volt, ezért a többiek náluk vágattak. Az 1861-es rendelet hozzájárult a mészárosok közötti erős differenciálódáshoz, hiszen azok, akik rendelkeztek vágóhídi engedéllyel, komoly gazdasági előnyre tettek szert. Az így meggazdagodott, tőkeerős mészárosok közül sokan városi képviselők lettek. *Dr. Sidó L.*: A közéletelmélet i. m. 1410.; *Török Pál*: Pest-Buda 1850-ben. Városi Szemle 29. (1943) 1–35., 161–189., 321–351., itt: 329.; *Dr. Basch Imre*: Budapest közszéki üzemei. Városi Szemle 5. (1912) 190–230., itt: 204.

⁸⁵ A 1896-ban alapított vásárpénztárt fennállításának 11. évében a főváros megváltotta, megalakítva a saját részvénytársaságát Budapesti Állatvásári Vásárpénztár Rt. elnevezés alatt. A BÁVPRT részvényeinek 55%-a a székesfőváros tulajdonában maradt, a fennmaradó részt pedig az érdekelt iparosok között értékesítette. A belügyminiszter leirata a BÁVPRT megalakítása ügyében hozott 1500/1907. kgy.sz. határozat jóváhagyása tárgyában. Fővárosi Közlöny, 1908. január 14. I. melléklet 4.; *Schmitterer Imre*: Schmitterer Imre pótemlékirata a székesfőváros közéletelméletét fenyegető veszélyről a Belügy- és Földművelésügyi Miniszter Urakhoz. Bp. 1907. 6.; A fővárosi marhavásár vásárpénztár, esetleg bankfiók felállításának kérdése. Fővárosi Közlöny, 1892. március 29. 1.

életmódját”. Szerinte ugyanis azok elődeikhez képest könnyelműbben bántak a pénzzel.⁸⁶ A mészárosok természetesen nem a hitel miatt mentek tönkre nagyobb számban, hanem azért, mert az országos és főleg a fővárosi húspiac olyan irányban változott, ami megingatta a korábbi gazdasági stabilitást, miközben a fogyasztók vásárlóereje is jelentősen visszaesett.⁸⁷

A mészárosok többrétű feladatköre is jelentősen megváltozott az 1900-as évek elejére. Korábban hozzájuk tartozott a kereskedői tevékenység is, így az állat megvásárlása, leölése, a hús továbbadása a fogyasztóknak vagy a kisebb mészárosoknak, valamint félkész és kész termékek előállításai is. Ez a széleskörű tevékenység a század első évtizedére jelentősen beszűkült, és a mészárosok többsége már inkább csak technikai munkát végzett, tehát „kimér és a nyereséget vagy a kvalitáson, vagy a kvantitáson nyeri meg, de kereskedői tevékenysége”,⁸⁸ vagyis közvetlen beszerzői feladata a többségnek már nem volt, miután ehhez nem rendelkezett megfelelő gazdasági háttérrel.

A mészáros ipar természetesen megpróbált alkalmazkodni az új feltételekhez, ami a hús-kiskereskedelemben számos újdonságot eredményezett. A mesterek egyre inkább átálltak az eddig csak kis haszonnal értékesíthető melléktermékek vagy húshulladéknak tekintett darabok, mint például a pofahús, lábszárhús, a belsőségek, illetőleg a vér feldolgozására. Az 1900-as évekre már több új iparág is foglalkozott ezeknek a részeknek a hasznosításával. A vereskolbászok a marhahúst dolgozták fel virslivé, szafaládévá (vörös kolbász), krinolinná, párizsivá, illetőleg augsburgivá (fehér kolbász). A szalámi gyárosok nyáron marhahúsból gyártották a nyári-, télen sertésből a téliszalámit. Az eddig kevésbé felhasznált részekből debrecenit, májas-, tüdő-, véres-, valamint vadász hurkát, borsajtokat, töltött sonkát és a *finom felvágott* néven ismert mozaik berakású húsokat készítettek. A konzerv vagy szelence húsok azonban ebben az időszakban még nem örvendtek közkedveltségnek, a háziasszonyok inkább csak a két világháború között kezdték el használni őket a mindennapokban.⁸⁹

⁸⁶ Heck Ernő hozzászólása a közgyűlésen a marhavásári vásárpénztár részvénytársaság szerződésének felmondása kérdésében. Fővárosi Közlöny, 1903. március 20. 285.

⁸⁷ Pláthy György és Hecht Ernő hozzászólása a vásárpénztár vitán. Fővárosi Közlöny, 1907. július 5. 1378.

⁸⁸ Pláthy György hozzászólása a közgyűlésen. Fővárosi Közlöny, 1907. július 5. 1377.

⁸⁹ A nagyközönség egyébként is rendkívül konzervatív volt az étkezés terén. A „lakosság tehetősebb része egyoldalúan táplálkozik és főleg húst eszik. A háziasszonyok a heti étlapot előre összeállítják és a piaci kínálattól függetlenül azt vesznek, amit felírtak. Ráadásul nem túl változatos ez az étlap. Halat csak péntekenként esznek, más napokon soha. Inkább a marhahús hátulja fogy, mint az eleje, a pecsenyehús keresletét nem bírják kielégíteni a hentesek, de se juhot, se tengeri halat nem vesznek szívesen Pesten. [...] Marhából a kövérebb, táplálóbba, zsírosabb hús nem kell, csak a sovány és kemény, de olcsóbb hús keresett.” A hizott marhahúst a vendéglősök Bécsből hozatták, mert itthon ilyet nem lehetett kapni a kereslet hiánya miatt. A vásárpénztár ügye a közgyűlésen – Szilágyi Károly hozzászólása. Fővárosi

A feldolgozás a hús felaprózásától kezdve a teljes pépesítésig, illetőleg a bélbe töltésig a nagyobb húsiparosoknál már gépesített volt. Ennek az óriási közéletmelzési jelentőségén túl (az eddig fel nem használt részek növelték a húspiaci kínálatot) fontos élettani hatása is volt, mivel a pépesített húsokat a szervezet minimális igénybevételével meg lehetett emészteni, így az érzékenyebb gyomrúak is fogyaszthattak hústermékeket.⁹⁰

Budapest tehát azért szállt be a lóhús üzletbe, vagyis azért lett „lómészáros”, mert idejekorán felismerte a képviselő nélkül maradt fővárosi lakosság – és különösen a fix fizetésű rétegek – kiszolgáltatottságát (az államnak, a korban sokat emlegetett agrárius és merkantil érdekeknek, a közéletmelzésben és ételkészítés-kereskedelemben részt vállaló szereplőknek stb.). A lóhúsnak, tehát egy új,⁹¹ olcsó húsféleségnek az ellenőrzött és a hatóság által monopolizált meghonosítása ráadásul a mészáros és hentes kisipar (és a főváros közgyűlésében is bent ülő nagyiparosok) érdekeit sem sértette különösebben. A lakosság pedig egy emberként üdvözölte a város közéletmelzési szerepvállalását. Később, amikor már a pékek után más szakmai rétegek gazdasági érdekeit is sértő ételkészítő-hálózatát is megnyitotta, a közéletmelzést közszélesítő város egyre gyakrabban került a szakmai érdekeltségek támadásainak keresztútjába. Pedig a tevékenysége elsősorban a mintaadást szolgálta, nem pedig a gazdasági térnyerést, hiszen a háború kitörésekor csupán a lakosság 7%-a fogyasztott közszélesítő lóhúst, 6%-a közszélesítő kenyeret, s 2%-a szerezte csak be Közszélesítő Ételkészítő boltjaiból az alapvető ételkészítési készleteket.⁹²

Közlöny, 1907. január 11. 101.; *Ziegler N.*: A drágaságról i. m. 38–39.; A lóvágóhíd kérdése a pénzügy bizottmány ülésén – Melly Béla hozzászólása. Fővárosi Közlöny, 1904. május 3. 584.

⁹⁰ A kolbászgyártással kapcsolatban felmerült az a probléma, hogy a gyártók nem tüntették fel a termékben, ha az rosszabb minőségű marhából készült. Sőt, hulladék húst vagy nagyra hízott bika húsát is használták a kolbászgyártáshoz. Később az iparág felfutásával megnőtt a hamisítók száma is. Ők jobb esetben csak nagyobb mértékben keverték a péphez pótlóanyagokat (vizet, burgonyalisztet, rizst), rosszabb esetben romlott vagy más, emberi fogyasztásra tiltott húsfélékre, ébrényre (még meg sem született borjú vagy malac) vagy elcsigázott állatra találtak példát a vegyészek, de kutyára, macskára vagy patkányhúrra is volt precedens. A romlott hús felhasználását nehezen lehetett ellenőrizni, hiszen azt újráfűszerezve, megfestve annyira „fel lehetett javítani”, hogy a csalásra legtöbbször csak a húsmérgezők hívták fel a figyelmet. *P.Sz.F.*: Húsiipari mellékterméket feldolgozó telepek. Városi Szemle 1. (1908) 645–646.; A töltelék húsook gyártásának szabályozása. Fővárosi Közlöny, 1908. május 15. melléklet 2.; A közgazdasági és közéletmelzési bizottság ülése. Fővárosi Közlöny, 1898. március 4. 4.; *P.Sz.F.*: Kolbászgyártás a közbiztonságon. Városi Szemle 3. (1910) 89–90., itt: 89.

⁹¹ Külföldön, így Ausztriában, Dániában, Franciaországban és a német területeken is a ló elfogadott közéletmelzési cikk volt, Budapesten azonban olyannyira új és idegenkedést keltő ételkészítési cikk volt, hogy a Közszélesítő Lóhúsüzem még a szakmunkásokat is Bécsből hozta. *Csendes P.*: Vásárcsarnokaink i. m. 175.

⁹² Köztük a közszélesítő kolbászgyár most már marha és sertéshúst feldolgozó termékeit.

Ez a gazdasági térfoglalás éppen csak megadta a lehetőséget a városnak az élelmiszerárak viszonylagos kordában tartására. Ennél sokkal nagyobb eredményt ért el a közéletmezés terén azzal, hogy az önköltségi árak mellett ellenőrzött, a közegészségügyi előírásoknak megfelelő, jó minőségű árut forgalmazott, és arra „versenytársait” is mindinkább rászorította. A lakosság nemcsak a viszonyok bizonyos javulását köszönhette Budapest példaértékű közéletmezési-rendszerének, hanem abban a háborús évek Európájában egyedülálló támaszt is kapott.⁹³

WHY DID THE CAPITAL BECOME A HORSE SLAUGHTERER?

Budapest's meat supply problems in the early 20th century

By Laura Umbrai

SUMMARY

Changes in the prices of foodstuff faithfully reflects the economic changes of any period. In the case of Budapest, this is especially true of meat whose price closely affected the population of the capital which, compared to the countryside, required a higher standard of living. Thus, the general problem of mounting prices, an issue with wide social ramifications that nearly led to panick and social unrest, came to be focussed on the price of meat. The paper explores the question of how the municipality of Budapest, advocating for the interests of the population, identified the roots of the problem and assessed its own options. It also examines the process which eventually led the municipality to take on an active economic role by entering the food industry, and thereby founding a system of public alimentation which, being unique in the world, continued to effectively serve the population of the capital even during World War I.

⁹³ Bővebben lásd *Jay Winter – Jean-Louis Robert: Capital Cities at War*. Cambridge 1997. 305–338.; *Maureen Healy: Vienna and the Fall of the Habsburg Empire: Total War and Everyday Life in World War I*. Cambridge 2004. 50–53.; *Belinda J. Davis: Food, Politics, and Everyday Life in World War I*. Berlin. Chapel Hill–London 2000. 138–154.; *Umbrai L.: Mit evett i. m. 267–301.; Uő: Zsírjegyek i. m. 72–112.*